

Dzieci z niepełnosprawnościami i ich rodziny podczas pandemii COVID-19 – przegląd literatury

Children with disability and their families during the COVID-19 pandemic - literature review

Anna Zalewska^a, Monika Gałczyk^b

^a Dr Anna Zalewska, <https://orcid.org/0000-0001-7021-2592>,

Wydział Nauk o Zdrowiu, Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży

^b Dr Monika Gałczyk, <https://orcid.org/0000-0003-0449-6843>,

Wydział Nauk o Zdrowiu, Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży

Abstrakt: Trudna sytuacja, w jakiej nagle z powodu pandemii wirusa SARS-CoV-2 wywołującego chorobę COVID-19, znalazło się całe społeczeństwo, wpłynęła na dezintegrację życia codziennego, budząc lęk i niosąc ze sobą wiele negatywnych skutków. W trudnym położeniu znalazły się dzieci z niepełnosprawnościami wraz z rodzinami, dla których na kryzys pandemiczny nakładają się też inne problemy związane z niepełnosprawnością. Głównym celem artykułu jest przedstawienie faktycznej sytuacji dzieci z niepełnosprawnościami i ich rodzin, jaka ma miejsce podczas pandemii COVID-19. Na podstawie przeglądu aktualnego piśmiennictwa opartego o paradygmat EBM (*Evidence-Based Medicine*) przedstawiono charakterystykę funkcjonowania oraz wybrane problemy tej grupy, a także negatywne skutki pandemii ją dotykające.

Słowa kluczowe: COVID-19, dzieci, niepełnosprawność, rodzina

Abstract: The difficult situation in which the whole society suddenly found itself due to the SARS-CoV-2 virus pandemic causing the COVID-19 disease, has disintegrated everyday life, arousing fear and carrying many negative consequences. Children with disabilities and their families are in a difficult position, for whom the pandemic crisis also overlaps with other problems related to disability. The main purpose of the article is to present the actual situation of children with disabilities and their families during the COVID-19 pandemic. Based on the review of the current literature based on the EBM (*Evidence-Based Medicine*) paradigm, the characteristics of the functioning and selected problems of this group, as well as the negative effects of the pandemic affecting it, have been presented.

Keywords: COVID-19, children, disability, family

Wstęp

Pierwszy przypadek zakażenia wirusem SARS-CoV-2 w Polsce wykryto 4 marca 2020 roku, natomiast już 11 marca 2020 roku, dyrektor generalny WHO Tedros Adhanom Ghebreyesus, ogłosił, że choroba COVID-19 może być określana mianem pandemii. Było to początkiem lawinowego i dynamicznego procesu wprowadzania i stosowania różnych obostrzeń, które w istotny sposób obniżały jakość życia (Clair i in., 2021) i zmieniały sposób funkcjonowania ludzi na całym świecie, pogłębiając jednocześnie społeczne nierówności oraz potęgując problemy grup w jakiś sposób dyskryminowanych lub wyklu-

czanych (Armitage, Nelums, 2020). Dotychczasowe obserwacje potwierdzają, że choroba spowodowana wirusem SARS-Co-2 może mieć różny obraz kliniczny, z którego najczęściej wymienia się zapalenie płuc o ciężkim przebiegu (Dong i in., 2020). W związku z szybko rozprzestrzeniającą się chorobą, na całym świecie wdrożono różnego rodzaju obostrzenia epidemiczne, które dotyczyły głównie przemieszczania się i ograniczenia kontaktów społecznych. Globalnie, nagle, w podobnym okresie, ludzie zaczęli doświadczać problemów w codziennym funkcjonowaniu.

Dzieci z niepełnosprawnościami, ze względu na podstawowe schorzenia lub zaburzenia, a także częstą potrzebę kontaktu z osobami wspierającymi proces

lecniczy i terapeutyczny „z zewnątrz” są szczególną grupą ryzyka podczas pandemii COVID-19. Mogą być bardziej narażone za zakażenie koronawirusem, a także narażone na cięższy przebieg choroby. Wraz z rodzinami, przed epidemią, funkcjonowały one w społeczeństwie, korzystając np. z pomocy placówek specjalistycznych, poradni czy instytucji świadczących wsparcie osobom z niepełnosprawnościami. Dosłownie z dnia na dzień zostały one pozbawione tej możliwości, co wymagało długotrwałego zaangażowania rodziców i opiekunów (Pinkas i in., 2020).

Rozprzestrzenianie się wirusa SARS-CoV-2 i ogłoszenie pandemii wymusiło konieczność dostosowania przez władze publiczne poszczególnych krajów systemu pomocy osobom z niepełnosprawnościami oraz ich rodzinom i opiekunom w związku z nieprzewidzianą i nagłą konieczności zmiany dotychczasowych form współdziałania w zakresie opieki, edukacji, rehabilitacji i rewalidacji. Niestety, dzieci z niepełnosprawnościami w pewnym momencie zostały ominięte działaniami państwa. Kiedy w działaniach rządu uwzględniano potrzeby dzieci – zwłaszcza przy wprowadzaniu edukacji zdalnej, zapominano jednocześnie o potrzebach dzieci z niepełnosprawnościami. Kiedy wprowadzano działania dotyczące niepełnosprawności, pomijana zostawała sytuacja dzieci (Kocejko, 2021).

Głównym celem artykułu jest przedstawienie faktycznej sytuacji dzieci z niepełnosprawnościami i ich rodzin, jaka ma miejsce podczas pandemii COVID-19. Na podstawie przeglądu aktualnego piśmiennictwa opartego o paradygmat EBM (*Evidence-Based Medicine*) przedstawiono charakterystykę funkcjonowania oraz wybrane problemy tej grupy, a także negatywne skutki pandemii ją dotykające.

1. Problemy dzieci z niepełnosprawnościami i ich rodzin podczas pandemii

Sytuacja rodzin z dziećmi z niepełnosprawnościami jest złożona i zróżnicowana. Już samo określenie dzieci z niepełnosprawnościami, zawiera grupę różnorodną ze względu na problemy i potrzeby. Inne trudności mają dzieci z niepełnosprawnościami ruchowymi,

inne z sensorycznymi, inne z niepełnosprawnością intelektualną, i z innymi trudnościami mierzą się ich rodziny. Nie ulega wątpliwości, że pojawienie się w rodzinie dziecka z niepełnosprawnością zmienia ją we wszystkich płaszczyznach, zazwyczaj wymuszając zmianę celów życiowych wszystkich jej członków (Dołęga, 2010). Zaskakująca nagle w tym wszystkim rzeczywistość pandemii zmieniająca zupełnie dotychczasowe codzienne życie, wpłynęła znacząco na funkcjonowanie poszczególnych osób w rodzinie, a także na relacje czy na sposób spędzania czasu. Pandemia była przyczyną powstania lub pogłębienia kryzysów w rodzinach w związku z podwyższonym poziomem lęku u wszystkich jej członków. W przypadku rodziców lęk mógł być nasilony np. z uwagi na obniżoną odporność występującą często u dzieci z niepełnosprawnościami, ale także z uwagi na strach przed utratą źródła dochodu. Cała sytuacja pandemii i szerzącego się wirusa SARS-CoV-2 była często niezrozumiała dla dzieci z niepełnosprawnościami. Nieoczekiwana zmiana rytmu funkcjonowania, lockdown, napięcie ze strony pozostałych członków rodziny, przyczyniły się do pojawienia się lub nasilenia zachowań trudnych, szczególnie uciążliwych podczas pandemii (Buchnat, Wojciechowska, 2020).

Głównymi trudnościami dzieci z niepełnosprawnościami podczas pandemii COVID-19, których wg badaczy nie obserwuje się w takim nasileniu u ich rówieśników bez niepełnosprawności są:

- problemy ze zdrowiem psychicznym i większe narażenie na sytuacje przemocowe,
- problemy z dostępem do edukacji,
- problemy z dostępem do rehabilitacji i innych usług ułatwiających codzienne funkcjonowanie (Aishworiya, Kang, 2020).

2. Wpływ pandemii na zdrowie psychiczne

Pandemię COVID-19 i wiążące się z nią konsekwencje krótko i długofalowe, należy traktować jako intensywnie działający czynnik stresogenny (Wierziński, 2020; Heitzman, 2020). W tym mo-

mencie nie da się precyzyjnie oszacować jej skutków psychologicznych. Przypuszcza się, że będą one poważne, na co wskazują wyniki prowadzonych badań (Elbay i in., 2020; Shader, 2020). Pandemia wpływa na pogorszenie zdrowia psychicznego u dzieci i dorosłych z, jak i bez niepełnosprawności (Ciciurkaite i in., 2021). Z przeprowadzanych na całym świecie badań wynika, że większość osób poddanych kwarantannie prezentowała niepokojące objawy związane ze zdrowiem psychicznym takie jak: stany depresyjne, depresja, wyczerpanie emocjonalne, bezsenności drażliwość, cechy PTSD (Kumar, Nayar, 2021).

Niestety, to dzieci z niepełnosprawnościami (głównie z niepełnosprawnością intelektualną i zaburzeniami ze spektrum autyzmu) są grupą, która najbardziej doświadcza psychicznych konsekwencji pandemii w postaci np.: długotrwałego obniżenia nastroju i stanów depresyjnych oraz lęków, fobii, stanów psychotycznych. Jest to spowodowane m.in.: problemami ze zrozumieniem dynamicznie zmieniającej się codzienności oraz przełamaniem bezpiecznej rutyny, takiej jak chodzenie do szkoły czy korzystanie z zajęć i innego wsparcia specjalistycznego (Patel, 2020). Jednym z największych problemów dzieci okazuje się także poczucie osamotnienia, związane z odcięciem od rówieśników i nauczycieli z placówek oraz zmiana środowiska funkcjonowania (Bartoszek i in., 2020; Glac, 2020; Elmer i in., 2020; Raviv i in., 2021). Podczas izolacji dzieci z niepełnosprawnościami znacznie bardziej niż dzieci bez niepełnosprawności narażone są na doświadczenie wszelkich form przemocy (Lund, 2020).

Inne badania pokazują natomiast wysoką częstość występowania objawów depresyjnych u opiekunów dzieci z niepełnosprawnościami, na które znaczący wpływ miała epidemia COVID-19 (Dhiman i in., 2020). Zwraca się też szczególną uwagę na znaczący wzrost poziomu stresu rodzicielskiego w rodzinach z dziećmi ze specjalnymi potrzebami (Bentenuto i in., 2021). W związku z tzw. lockdownem, zatrzymało się wiele branż, wiele osób z dnia na dzień musiało zastosować przerwę w wykonywanej pracy lub całkowicie straciło pracę. Odbiło się to znacznie na sytuacji ekonomicznej wielu rodzin, będąc kolejnym źródłem stresu wśród rodziców.

3. Nauka zdalna

Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, zawieszono funkcjonowanie wszystkich placówek edukacyjnych (Rozp. MEN, Dz.U. z dnia 11 marca 2020 r.).

Rodzice dziecka z niepełnosprawnościami zazwyczaj już od momentu jego narodzin aktywnie uczestniczą w procesie edukacji i terapii, co wymaga od nich większego zaangażowania ze względu na różnego rodzaju trudności rozwojowe dziecka. Podczas pandemii okazało się jednak, że to rodzic musi wziąć na siebie właściwie odpowiedzialność za ten proces oraz regularnie pracować z dzieckiem, korzystając ze wskazówek i wykorzystując narzędzia przekazywane mu zazwyczaj elektronicznie przez nauczycieli i terapeutów. Większy wymóg aktywności rodzica był skorelowany z mniejszą samodzielnością dziecka (Doroszuk, 2020).

Dzieci z niepełnosprawnościami nagle straciły szansę korzystania z kompleksowego wsparcia instytucji np. w postaci zajęć terapeutycznych. Często mimo znacznych trudności w samodzielnym funkcjonowaniu, podlegając obowiązkowi szkolnemu, musiały, jak pozostali uczniowie, realizować podstawę programową i kontynuować terapię w domu. W domu, w którym często nie miały warunków do zaspokajania specjalnych potrzeb edukacyjnych. Brak fizycznego kontaktu z terapeutami i nauczycielami oraz forma zdalna prowadzonych zajęć nie pozwalała na ich pełną realizację i osiągnięcie poszczególnych, zaplanowanych wcześniej celów. Z perspektywy dzieci ze spektrum autyzmu i ich rodzin, ważne stały się problemy dotyczące zmiany ustalonych schematów funkcjonowania i przełamanie rutyny, które to były w pewnym stopniu źródłem poczucia bezpieczeństwa. (Patel, 2020). Platformy i programy, na których odbywały się zajęcia online, nie zawsze dostępne były dla dzieci z niepełnosprawnościami słuchu i wzroku (Patel, 2020). W polskich badaniach rodziców dzieci słabosłyszących dotyczących zapewnienia dostępności systemu edukacji zdalnej podczas pierwszego lockdownu, wykazano, że w połowie badanych przy-

padków nie zostały wprowadzone żadne usprawnienia, które zmniejszałyby bariery związane z edukacją online (Lewandowska, 2020). Pamiętać należy, że każda przerwa w terapii czy obniżenie poziomu jej jakości u dzieci z niepełnosprawnościami może wpłynąć na szybki regres wypracowanych umiejętności w wielu sferach np.: komunikacji, sprawności fizycznej, sfery poznawczej (Dunst i in., 2008). Rodzice błyskawicznie zostali zmuszeni do przystosowania warunków domowych do edukacji zdalnej oraz nauczyć się w jaki sposób korzysta się z nowych narzędzi i technologii. Nie ułatwiał tego początkowy chaos w prowadzeniu zajęć, stąd skutkowało to koniecznością jeszcze większego zaangażowania rodziców. Dodatkowymi problemami podczas nauki zdalnej okazał się niedziałający sprzęt komputerowy i brak stałego dostępu do internetu (Glac, 2020; Toseeb i in., 2020). W badaniach prowadzonych wśród rodziców dzieci ze spektrum autyzmu podczas nauki zdalnej okazało się, że prawie wszyscy respondenci mieli problemy z realizacją zajęć lekcyjnych i terapeutycznych w formie zdalnej oraz z organizacją czasu wolnego. Badani rodzice zaobserwowali też większe problemy z koncentracją i częstsze występowanie zachowań trudnych u swoich dzieci (Colizzi i in., 2020). Można domyślać się (mimo, że w Polsce nie zbierano takich danych), że część dzieci z niepełnosprawnościami na jakiś czas zupełnie wypadła z systemu edukacji ze względu na dodatkowe bariery i brak pomocy w ich pokonywaniu (Kociejko, 2020).

4. Ograniczenie opieki zdrowotnej oraz terapii specjalistycznej

Zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, zawieszono możliwość udzielania świadczeń opieki zdrowotnej w zakresie rehabilitacji leczniczej (w formie usług prywatnych, jak i świadczonych w ramach systemu ochrony zdrowia finansowanego ze świadczeń publicznych) (Rozp. RM, Dz.U. z dn. 31.03.2020, poz. 566).

Okres pandemii, zamknięcie instytucji specjalistycznych, opieranie się wyłącznie o teleporady wpłynęło także na utrudnienie samego procesu diagnostycznego dzieci, tak ważnego w celu wprowadzenia wczesnej interwencji terapeutycznej (Eshraghi i in., 2020). Udowodniono także, że w sytuacji dzieci z niepełnosprawnościami, teleporady zazwyczaj nie są skuteczne (Masi i in., 2020).

Dzieci z niektórymi rodzajami niepełnosprawnościami prezentują zdecydowanie większe potrzeby związane z opieką zdrowotną niż dzieci rozwijające się bez zakłóceń. Związane jest to z samą niepełnosprawnością, jak i z chorobami współistniejącymi. W czasie pandemii wszelkie niedogodności związane z dostępnością do podstawowej i specjalistycznej opieki zdrowotnej mogły doprowadzić do pogorszenia obecnego, a także późniejszego stanu zdrowia dzieci (Aishworiya, Kang, 2020).

Problemem w trakcie pandemii (także ze względu na zwiększenie zapotrzebowania tego typu usług w społeczeństwie) jest ograniczony dostęp do wsparcia psychologicznego czy leczenia psychiatrycznego (utrudniony już przed pandemią), który w przypadku dzieci z różnymi niepełnosprawnościami i ich rodzin jest wręcz niezbędny (Grumi i in., 2021).

U dzieci z niepełnosprawnościami ruchowymi, dodatkowe ograniczenie aktywności fizycznej i brak fizjoterapii czy innych zajęć ruchowych prowadził do pogorszenia ich stanu fizycznego (Toseeb i in., 2020).

5. Rodzeństwo osób z niepełnosprawnościami

Wychowywanie się w rodzinie z rodzeństwem z niepełnosprawnością i przeżywanie specyficznych sytuacji życiowych nieznanymi dla osób żyjących w rodzinach bez doświadczenia niepełnosprawności, mogą stymulować rozwój zdrowego rodzeństwa. Niektórzy stają się bardziej dojrzałi społecznie, a co się z tym wiąże bardziej samodzielni i odpowiedzialni, a także wrażliwi na potrzeby innych. Fakt posiadania rodzeństwa z niepełnosprawnością z drugiej strony generuje też wiele sytuacji trudnych, obciążających psychicznie, a także fizycznie (Pisula, 2007). Na podstawie badań prowadzonych jeszcze przed pandemią wiadomym

jest, że rodzeństwo osób z niepełnosprawnością ma wyższy poziom lęku i skłonności do wycofywania się z kontaktów interpersonalnych oraz większe niż u rodzeństwa osób prawidłowo rozwijających się skłonności do depresji (Prata, 2019).

Podczas pandemii rodzeństwo osób z niepełnosprawnościami musi poradzić sobie z własnym lękiem związanym z COVID-19, ale także z pozostałymi sytuacjami wywołanymi specyficzną sytuacją rodzinną. Zwiększenie zakresu obowiązków, mniejsza ilość czasu poświęcanego przez rodziców, kumulacja zachowań trudnych rodzeństwa podczas izolacji odbierającej możliwość oderwania się, może zbytnio obciążać. Pandemiczne ograniczenie aktywności dodatkowej zdrowemu rodzeństwu np. podczas zajęć sportowych lub dodatkowych w szkole odebrało im często bezpieczne miejsce do odreagowania i rozładowania napięcia, przez co mogą przestać

radzić sobie z kryzysami. Kolejnym obciążeniem dla rodzeństwa dzieci z niepełnosprawnością jest nauczanie zdalne, w którym same uczestniczą, i w którym niejednokrotnie wspierają brata czy siostrę, zwłaszcza w sytuacji, gdy rodzice pracują zdalnie (Buchnat, Wojciechowska, 2020).

Podsumowanie

Podsumowując, wszystkie dostępne w literaturze badania jednoznacznie wskazują na negatywny wpływ pandemii COVID-19 na sytuację dzieci z niepełnosprawnościami i ich rodzin we wszystkich sferach funkcjonowania. Należy zwrócić szczególną uwagę na dobrostan tej grupy w trakcie, jak i po pandemii obejmując ją dodatkowym wsparciem interdyscyplinarnym.

Bibliografia

- Aishworiya, R., Kang, Y.Q. (2021). Including Children with Developmental Disabilities in the Equation During this COVID-19 Pandemic. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 51 (6), 2155–2158, <https://doi.org/10.1007/s10803-020-04670-6>.
- Armitage, R., Nellums, L. (2020). The COVID-19 response must be disability inclusive. *The Lancet Public Health*, 5 (5), e.257, [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30076-1](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30076-1).
- Bartoszek, A., Walkowiak, D., Bartoszek, A., Kardas, G. (2020). Mental Well-Being (Depression, Loneliness, Insomnia, Daily Life Fatigue) during COVID-19 Related Home-Confinement-A Study from Poland. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 12, 17 (20):7417, <https://doi.org/10.3390/ijerph17207417>.
- Bentenuto, A., Mazzoni, N., Giannotti, M., Venuti, P., de Falco, S. (2021). Psychological impact of Covid-19 pandemic in Italian families of children with neurodevelopmental disorders. *Research in Developmental Disabilities*, 109, <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103840>.
- Buchnat, M., Wojciechowska, A. (2020). Rodzeństwo osób z niepełnosprawnością w sytuacji kryzysowej wywołanej pandemią wirusa COVID-19. *Studia Edukacyjne*, 57, 33-46, <https://doi.org/10.14746/se.2020.57.3>.
- Ciciurkaite, G., Marquez-Velarde, G., Brown, R.L. (2021). Stressors associated with the COVID-19 pandemic, disability, and mental health: Considerations from the Intermountain West. *Stress Health*, 12, 10.1002/smi.3091, <https://doi.org/10.1002/smi.3091>.
- Clair, R., Gordon, M., Kroon, M., Reilly C. (2021). The effects of social isolation on well-being and life satisfaction during pandemic. *Humanities and Social Sciences Communications*, 8 (2), <https://doi.org/10.1057/s41599-021-00710-3>.
- Colizzi, M., Sironi, E., Antonini, F., Ciceri, M., Bovo, C., Zocante, L. (2020). Psychosocial and Behavioral Impact of COVID-19 in Autism Spectrum Disorder: An Online Parent Survey. *Brain Sciences*, 10 (6), 341, <https://doi.org/10.3390/brainsci10060341>.
- Dhiman, S., Sahu, P.K., Reed, W.R., Ganesh, G.S., Goyal, R.K., Jain, S. (2020). Impact of COVID-19 outbreak on mental health and perceived strain among caregivers tending children with special needs. *Research in Developmental Disabilities*, 2020 <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103790>.
- Dołęga, Z. (2010). System rodzinny a samotność dzieci i młodzieży, [w:] J. Cichla, J. Herberger, B. Skwarek (red.) *Kultura pedagogiczna współczesnej rodziny*, 205-217, Głogów.
- Dong, X., Cao, Y.Y., Lu, X.X., Zhang, J.J., Du, H., Yan, Y.Q., Akdis, C.A., Gao, Y.D. (2020). Eleven faces of coronavirus disease 2019. *Allergy*, 75 (7), 1699–1709, <https://doi.org/10.1111/all.14289>.
- Doroszuk, J. (2020). Rodzina dziecka z niepełnosprawnością podczas pandemii Covid-19 – matczyne rekonstrukcje. *Niepełnosprawność- Dyskursy Pedagogiki Specjalnej*, (40), 9-21.
- Dunst, C.J., Trivette, C.M., Hamby, D.W. (2008). *Research Synthesis and Meta-Analysis of Studies of Family-Centered Practices*. Winterberry Press Monograph Series. Asheville: Winterberry Press.
- Elbay, R.Y., Kurtulmuş, A., Arpacioğlu, S., Karadere, E. (2020). Depression, anxiety, stress levels of physicians and associated factors in Covid-19 pandemics. *Psychiatry Research*, 290, 113130, <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113130>.
- Elmer, T., Mepham, K., Stadtfeld, C. (2020). Students under lockdown: Comparisons of students' social networks and mental health before and during the COVID-19 crisis in Switzerland. *PLoS One*, 23, 15 (7), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0236337>.

- Eshraghi, A.A., Li, C., Alessandri, M., Messinger, D.S., Eshraghi, R.S., Mittal, R., Armstrong, F.D. (2020). COVID-19: overcoming the challenges faced by individuals with autism and their families. *The Lancet Psychiatry*, 7 (6), 481-483, [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30197-8](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30197-8).
- Glac, I. (2020). Formy wsparcia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w czasach edukacji zdalnej, (w:) N. Pi-kuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac (red.), *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, 151-173, Kraków: Wydawnictwo „Scriptum”.
- Grumi, S., Provenzi, L., Gardani, A., Aramini, V., Dargenio, E., Naboni, C., Vacchini, V., Borgatti, R., Engaging with Families through On-line Rehabilitation for Children during the Emergency (EnFORCE) Group, (2021). Rehabilitation services lockdown during the COVID-19 emergency: the mental health response of caregivers of children with neurodevelopmental disabilities, *Disability and Rehabilitation*, 43 (1), 27-32, <https://doi.org/10.1080/09638288.2020.1842520>.
- Heitzman, J. (2020). Impact of COVID-19 pandemic on mental health. *Psychiatria Polska*, 54 (2), 187-198, <https://doi.org/10.12740/PP/120373>.
- Kocejko, M. (2021). Ochrona dzieci przed krzywdzeniem w czasie pandemii COVID-19. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 20 (2), 76-91.
- Kumar, A., Nayar, K.R. (2021). COVID 19 and its mental health consequences, *Journal of Mental Health*, 30 (1), 1-2, <https://doi.org/10.1080/09638237.2020.1757052>.
- Lewandowska, P. (2020). Dostępność edukacji zdalnej dla uczniów z niepełnosprawnością słuchową w klasach IV-VIII. (w:) E. Domagała-Zyśk (red.), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii COVID-19*, 11-41, Lublin: Wydawnictwo Episteme.
- Lund, E.M. (2020). Interpersonal violence against people with disabilities: Additional concerns and considerations in the COVID-19 pandemic. *Rehabilitation Psychology*, 65 (3), 199-205, <https://doi.org/10.1037/rep0000347>.
- Masi, A., Mendoza Diaz, A., Tully, L., Azim, S.I., Woolfenden, S., Efron, D., Eapen, V. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on the well-being of children with neurodevelopmental disabilities and their parents. *Journal of Paediatrics and Child Health*, 57 (5), 631-636, <https://doi.org/10.1111/jpc.15285>.
- Patel, K. (2020). Mental health implications of COVID-19 on children with disabilities. *Asian Journal of Psychiatry*, 54:102273, <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102273>.
- Pinkas, J., Jankowski, M., Szumowski, Ł., Lusawa, A., Zgliczyński, W., Raciborski, F., Wierzba, W., Gujski, M. (2020). Public health interventions to mitigate early spread of SARS-CoV-2 in Poland. *Medical Science Monitor: International Medical Journal of Experimental and Clinical Research*, 13 (26), 1-7, <https://doi.org/10.12659/MSM.935952>.
- Pisula, E. (2007). *Rodzice i rodzeństwo z zaburzeniami rozwoju*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Prata, J., Lawson, W., Coelho, R. (2019). Stress factors in parents of children on the autism spectrum: an integrative model approach. *International Journal of Clinical Neurosciences and Mental Health*, 6, 2.
- Raviv, T., Warren, C.M., Washburn, J.J., Kanaley, M.K., Eihentale, L., Goldenthal, H.J., Russo, J., Martin, C.P., Lombard, L.S., Tully, J., Fox, K., Gupta, R. (2021). Caregiver Perceptions of Children's Psychological Well-being During the COVID-19 Pandemic. *JAMA Network Open*, 1, 4 (4), e2111103, <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2021.11103>.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 2020 r. w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U. 2020 poz. 410, (za:) <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200000410> (dostęp: 8.12.2021).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020 poz. 566, (za:) <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200000566> (dostęp: 8.12.2021).
- Shader, R.I. (2020). COVID-19 and Depression. *Clinical Therapeutics*, 42 (6), 962-963, <https://doi.org/10.1016/j.clinthera.2020.04.010>.
- Toseeb, U., Asbury, K., Code, A., Fox, L., Deniz, E. (2020). Supporting Families with Children with Special Educational Needs and Disabilities During COVID-19, <https://doi.org/10.31234/osf.io/tm69k>.
- Wierzbński, P. (2020). Stress in the age of the COVID-19 pandemic from a subjective perspective of a psychiatrist. *Psychiatria i Psychologia Kliniczna*, 20 (2), 98-101, <https://doi.org/10.15557/PiPK.2020.0013>.